

- землі до початку XVI в. // *Записки історично-філологічного відділу ВУАН*. – К., 1931. – Кн. 26. – С. 1 – 29.
8. Яблоновский А. *Левобережная Украина в XV – XVII ст. Очерк колонизации*. // *Киевская старина*. – 1896. – Т. 53. – № 4. – С. 85 – 101.
  9. *Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией (далі – Акты ЗР): В 5 т.* – СПб.: В типографии 2-го отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, 1848. – Т. 2. – 405 с.
  10. Стороженко А. В. *Очерки Переяславской старины*. – К., 1900. – 238 с.
  11. Яковлев А. *Намісники, державці і старости господарського замку Черкаського в кінці XV і в XVI вв.* // *Україна. Науковий та літературно-публіцистичний щомісячник*. – К., 1907. – Вересень. – Окр. відб. – 15 с.
  12. Владимирский-Буданов М. *Население Юго-Западной России от половины XV в. до Люблинской унии (1569 г.)* – К.: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1891. – 210 с.
  13. Kolankowski L. *Obrona Rusi za Jagiellonow na przelomie XV – XVI w.* – Warszawa, 1916. – 518 s.
  14. Архив ЮЗР. *Акты о заселении Юго-Западной России*. – К.: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1886. – Ч. 7. – Т. 1. – 647 с.
  15. *Акты Литовско-Русского государства, изданные М. Довнар-Запольским: В 2-х т.* – М., 1897. – Т. 2. – 539 с.
  16. *Акты из Метрики Литовской с 1374 – 1529 г.* – СПб., 1895. – 417 с.
  17. Архив ЮЗР. *Акты об украинской администрации*. – К.: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1907. – Ч. 8. – Т. 5. – 560 с.
  18. Черкас Б. *Українське козацтво наприкінці XV – першій половині XVI ст.* // *Український історичний збірник*. – К., 2005. – Вып. 8. – С. 64 – 74.
  19. Черкас Б. В. *Україна у політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханством (1502 – 1540): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01.* – К., 1994. – 169 с.
  20. Любавский М. К. *Литовско-русский сейм*. – М., 1900. – 850 с.
  21. *Документы Московского Архива Министерства Юстиции*. – М., 1897. – Т. 1. – 569 с.
  22. ЦДАУК. – Ф. БМФ – 36: *Литовська Метрика*. – Оп. 1. – Спр. 24: 1540 – 1544. *Тіє справи почалися писати по смерті пана Ольбрахта Мартиновича Бгаштолта через войскового Берестейского Мартина Гура*. – 235 арк.
  23. *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, изданные Археологической комиссией для разбора древних актов (далі – Акты ЮЗР): В 15 т.* – СПб., 1865. – Т. 2: *Прибавления к 1 и 2 тому*. – 176 с.
  24. *Статут Великого князівства Литовського 1529 року* // *Статуты Великого князівства Литовського: В 3 т.* / За редакцією С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса: Юридична література, 2002. – Т. 1. – 462 с.
  25. Стороженко А. В. *Стефан Баторий и днепровские казаки*. – К., 1904. – 297 с.
  26. Щербак В. О. *Українське козацтво: формування козацького стану. Друга половина XV – середина XVII ст.* – К.: Видавничий дім "KM Academia", 2000. – 300 с.
  27. Архив ЮЗР. *Акты о казаках (1500 – 1648)*. – К.: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1863. – Ч. 3. – Т. 1. – 433 с.
  28. *Акты Литовской Метрики, изданные О. Н. Леонтовичем: В 2 т.* – Варшава, 1896. – Т. 1. – Вып. 2. – 278 с.

ПОДІЛЬСЬКИЙ ФІЛЬВАРОК У 20-80-х рр. XVIII ст.: ОСНОВНІ ТИПИ ТА СТРУКТУРА (НА ПРИКЛАДІ МАЄТКІВ ЖЕВУСЬКИХ)

На землях Правобережної України, що у XVIII ст. входили до складу Речі Посполитої, зокрема у Подільському воєводстві, з 1714 р. відбувався процес повернення польської шляхти. Цьому, а також стабілізації ситуації в регіоні, в цілому сприяла низка договорів між Росією та Туреччиною (на підставі умов Прутського трактату 1711 р.) від 5 квітня 1712 р. та 13 квітня 1713 р., за якими царський уряд зобов'язувався вивести свої війська і не втручатися у справи Правобережної України, що залишалася за Річчю Посполитою [1, 8]. Шляхта швидко відновлювала старі порядки (відроджувалися латифундії, відбудовувалися й закладалися нові фільварки). До середини XVIII ст. магнатський фільварок став на Правобережній Україні базовою господарською одиницею.

Польська магнатерія, що займалася у XVIII ст. господарською діяльністю, створювала власні архіви, опікуючись й намагаючись зберегти та впорядкувати відкладені у них матеріали. З-поміж інших, свій архів (сьогодні він зберігається в Центральному Державному історичному архіві України у м. Львові) громадили Жевуські, чії маєтки знаходилися у Руському, Подільському й Волинському воєводствах. У ньому йдеться насамперед про соціально-економічні відносини між панським двором і підданими селянами в маєтках Міхала Юзефа Жевуського (Rzewuski) (1704 – 1770) [2, 134-136] у Подільському воєводстві (5 містечок і 28 сіл з 10 фільварками, адміністративно поділених на 4 ключі – Михалпільський, Новокосянтинівський, Лучинецький та Міньковецький, а також – с. Росоше) [3, 198-210].

Рукописні матеріали, які про це розповідають, й лягли в основу цієї статті. Передусім інвентарні описи маєтків із списками підданих ("піших та тяглових") селян та зазначенням виконуваних останніми повинностей і сплати податків (1730-1776, 1784-1799) [4] та люстрації королівщин (1764, 1789), а також касові книги та журнали (1741-1787) [5], книги розпоряджень (1739-1777) [6], звіти адміністрації про фінансово-господарську діяльність (1723-1776, 1784-1799) [7].

У попередніх публікаціях автора з вказаної проблематики міститься повний аналіз історіографії питання як вітчизняної [8, 175-176], так і польської [9, 29-40].

Задля отримання якомога більшого зиску зі своїх маєтків М. Жевуський, маючи в розпорядженні дешеві засоби виробництва, а також чудові ґрунтові умови, створював нові й реорганізовував вже існуючі господарства фільварково-панщинного типу. У його маєтках в Подільському воєводстві упродовж XVIII ст. налічуємо 10 фільварків: 5 з них функціонували у Новокосянтинівському (в передмісті Нового Костянтинова Янівці, містечку Дяківці, селах Вербка, Зиновинці й Думенки), 2 – в Лучинецькому (місті Лучинці й селі Сугаки), по одному – в Михалпільському (містечку Михалпіль) та Міньковецькому (містечку Міньківці) ключах й у селі Росоше. На один фільварок в середньому припадало

3,3 населеного пункту (у тому числі 2,8 села) [10, 1], що відповідає середньому показникові по Подільському воєводству – 2,8 села (за підрахунками польського історика В. Серчика, здійсненими ним на підставі аналізу 8 ключів цього воєводства; у 119 селах, що до них входили, було 43 фільварки) [11, 49].

Подільський фільварок у XVIII ст. був огороженим частоколом комплексом дерев'яних господарських будівель й прилеглих до нього угідь. Будівництво і ремонт фільваркових приміщень здійснювали шляхом скеровування для цих потреб додатково "витягнутих" з села примусових відробітків ("шарварків", "дармохів" тощо). Як матеріал для фільваркового будівництва використовували дуб, явір, клен і липу. Будували в основному "взруб", причому витрачали найбільше дубину – з неї виготовляли колоди, бруси, вікна й одвірки. Явір і клен йшли в основному на дошки, а липа – на двері. Порізані дубові "кльоци" роздавали "на люди" для висушення. Відразу після закінчення сіви витримане дерево стягали на місце майбутнього будівництва і наказували "обробляти дуби й різати дошки" [12, 11-20]. З 1741 р. у маєтках М. Жевуського існувала вимога, згідно з якою всі наявні фільварки мали бути "належним чином опарканені" (обнесені частоколом) [13, 20]. З огляду на внутрішнє планування, вони поділялися на моно-та полісекційні.

За функціональним призначенням існували вузько- та широкопрофільні фільварки. Про те, що початково на Поділлі вони були здебільшого вузькопрофільними й закладалися задля вирощування зернових, переконуємося, простежуючи перші кроки М. Жевуського щодо їх створення. При закладенні кожного нового фільварку комісарові подільсько-волинських маєтків наказувалося першочергово подбати, "щоби на фільварку був один плуг, двоє двірських борін [...], а також і зерна кожного виду на весну (на засів. – Ю.О.)". При цьому реманент й насіння брали з вже існуючих сусідніх фільварків [12, 67-68].

Одним з найдавніших, з моменту заснування орієнтованих на широкопрофільне господарство, був Михалпільський (Микитинецький) фільварок. 1715 р. у річному контракті А. Жевуського, укладеному з євреєм Фабішем Лейбовичем "на оренду микитинецьких корчем і броварні", фігурує "пан адміністратор (фільварку (?)) – Ю.С.) Микитинців". 1723 р., вже у контракті М. Жевуського на виорендування михалпільських корчем, окрім "адміністратора", згадуються "тяглові й піші піддані", а у 1733 р. – фільваркова челядь [14, 1-3, 7, 10]. В. Серчик помилково стверджував, що Михалпільський фільварок був створений М. Жевуським у 1756 р. [11, 43].

Згідно з інвентарним описом 1742 р., Михалпільський фільварок був п'ятисекційним. Весь комплекс його будівель був обнесений ззовні й відгороджений між секціями частоколом. Фільварок знаходився неподалік панського палацу, був відділений від нього природним ровом, "до котрого з міста йдучи, міст на дубових стовпах". Центром господарського життя була двокімнатна ізба-світлиця (з білою кахльованою піччю і пічкою з комином). При ізбі знаходилася комора, пекарня і пивниця, а поряд з останньою курники, обставлені парканом. Відгороджена дводільна обора (для худоби та овець),

при якій знаходилася стаєнка з "возівнею", свідчить про суттєву роль, що її вже у 40-х роках XVIII ст. поруч із зерновим господарством відіграло тваринництво (як відгодівля рогатої худоби, так і розведення коней). Для останнього при фільварку існували: стайня для коней, у якій "жолоби і ясла по одну сторону", та стадниця з шопками – одна для пускання огирів, інша – для лошат. До будівель, пов'язаних із зерновим господарством, належало гумно з двома воротами. При гумні знаходилася прошита снопами стодола з млинком для очищення збіжжя. Неподалік стояв дерев'яний шпихлір на двоє замках, "відділений природнім ярмом, до котрого місток" [15, 9].

Станом на 1750 р. володіння Михалпільського фільварку налічували: 7 двірських ланів (з яких 2 "великих"), 4 сіножаті (на 350 косарів), 2 фільваркові городи, 5 скарбових пасік, 3 стави (з яких один "ставок") й 2 млини (в Михалполі на 2, у Королівці на 1 камінь). У 1752 р. позаду гумна заклали ще й великий сад [15, 46, 62].

Принагідно зауважимо, що перелік "двірських ланів" із визначеннями типу "великий", "малий" чи "короткий", які зустрічаємо у окремих документах [16, 6], не дає підстав для точних обрахунків, оскільки такі дані є неповними і охоплюють лише частину маєтку. Наприклад, у описі ґрунтів Думенківського фільварку (1760 р.) поняття "великий лан" тотожне 150-ти дням оранки (близько 105 моргів), "лан" відповідно – 40-50-ти (28-35 моргів), "ланок" – 14-36-ти (10-25 моргів), "нивка" – 3-4 (2-3 морги) [17, 53]. Однак ці дані непридатні для узагальнення. В. Якубський вказує, що "навіть у сусідніх селах в один і той же рік (у одному й тому ж маєтку) розмір лану часто був різним" [18, 69].

У 60-х рр. XVIII ст. спостерігався процес "наступу" Михалпільського фільварку шляхом його розширення. Його господарський комплекс зріс до 8 двірських ланів, 6 сіножатей, 3 фільваркових городів, 3 садів, 9 скарбових пасік, 3 ставів, 2 млинів (в Михалполі на 3, в Королівці на 1 камінь) [19, 1]. У першій половині 1770-х рр. у Михалполі відбулося певне перепрофілювання господарства, оскільки ґрунти Михалпільського фільварку зменшилися до 6 двірських ланів і 5 сіножатей. Натомість зросла кількість скарбових пасік – до 12 та садів – до шести [20, 6].

У 1727-1779 рр. подібний до Михалпільського багатопрофільний фільварок функціонував й у Росолі [21, 4], однак даних про його зовнішній вигляд й план забудови не збереглося.

У Новому Костянтиніві (в його передмісті Янівці) джерела засвідчують наявність господарства з ознаками фільварку вже у 1720 р. Цього року у переліку повинностей підданих зафіксоване обов'язкове відбування дня панщини в тиждень, а також існування панського гумна і шпихліра. У 1730 р. вперше згадується Новокостянтинівський фільварок, при якому за рахунок шарварків будуються кухня й ламус (сховище-зруб). Його господарство налічувало 16 двірських ланів, 13 сіножатей (на 2400 косарів), 2 фільваркові городи ("великий" і "менший") [22, 11-13, 15]. Свого часу дослідниця В. Маркіна помилково вважала, що фільварок у Новому Костянтиніві було закладено не раніше 40-х рр. XVIII ст., що в 40-х роках він був у цьому ключі єдиним, а решта фільварків почали тут створюватися в середині XVIII ст. [23, 52, 57, 104, 216].

У 30-х рр. XVIII ст. відбувався процес становлення господарства Новоколятинівського фільварку як широкопрофільного. Із переходом маєтку у власність М.Жевуського в 1736-1737 рр. сюди інтенсивно почали документувати тяглове й молочне поголів'я, поповнювали реманент (новий плуг, залізні частини для дерев'яних плугів і борін, колодка до шпихліра, 2 серпи). Одночасно формувалася адміністративний апарат фільварку, набиралася для двірських послуг челядь [24, 22-28, 38-40].

Станом на 1743 р. трисекційний комплекс огорожених часток коло дерев'яних будівель Новоколятинівського фільварку складала: господарський будинок (ізва-челядня) з хлівком і новою стайнею, гумно зі шпихліром; вівчарня. Характерною й нетиповою відмінністю цього фільварку було те, що будинок губернатора Новоколятинівського ключа (й одночасно адміністратора фільварку) знаходився за його межами. Це була "одноповерхова будівля над Бугом, обсаджена дубами, з господарськими приміщеннями, кухнею і загородкою для свиней неподалік фільварку". Там же знаходився фільварковий город для яровини, обнесений парканом [25, 17-19].

До 1768 р. господарство цього фільварку розширювалося й технічно вдосконалювалося, головним чином у галузі тваринництва. При фільварку була закладена січкарня й збудована нова стодола з дерев'яною підлогою при гумні. До перелічених вище господарських будівель додалися відгороджена обора з трьома відсіками для худоби, телят і ягнят й 2 відгороджені винниці з волівнею (для відгодівлі "на бразі") [17, 87].

Про стан Новоколятинівського фільварку у 1770 – 80-х рр. відомостей не збереглося. Однак відомо, що на початку 90-х рр. XVIII ст., на тлі загальної кризи фільваркового господарства на Поділлі, пов'язаної із суспільно-політичними змінами, фільварковий комплекс в Новому Колятині зазнав деяких змін. Дерев'яна житлова резиденція адміністратора, вкрита соломною, повернулася на територію фільварку. Поруч з нею знаходилися: шпихлір, гумно, стара стодола, довга шопа, пристосована під склад, стаєнка, квадратна обора для худоби, 2 хліви й стара стайня для коней адміністратора. Про відокремленість приміщень вже не згадується. Тоді ж фільваркові угіддя Новоколятинівського фільварку налічували 1235 моргів, з яких власне фільварок з конюшнею й городами займав 17 (1,4%), а орні ґрунти – 524 морги (42,4%). Решту – 694 морги (56,2%) складала придатні під оранку зарості, а також стави, багна, яри, дороги, луки, сади. В селянському користуванні перебувало 2466 моргів орних ґрунтів, 1568 – лук, а разом з іншими землями – 5117 моргів [26, 9-10]. Таким чином, під фільварковими угіддями тут знаходилося лише 19,4% поверхні маєтку, причому орні ґрунти становили 8,5% цієї поверхні.

В.Серчик підррахував, що у другій половині XVIII ст. на Поділлі в середньому на один фільварок припадало 255 моргів землі (без врахування лук, лісів і пасовиськ) [11, 56]. В.Маркіна вважала фільварки в 300 моргів орних ґрунтів "малими", а найбільший, з віднайдених нею, мав 1110 моргів орних ґрунтів [23, 89]. Найбільший з фільварків, які вдалося "відшукати" В.Серчиком (він називає його "винятком"), мав 960 моргів орних ґрунтів [11, 56]. Якщо взяти до уваги, що

"придатні під оранку зарості" не фігурують між тими категоріями, яких цей дослідник свідомо не враховував, то Новоколятинівський фільварок сміливо можемо віднести до розряду "великих".

Типовим прикладом "середньостатистичного" (за методом В.Серчика) фільварку, початково орієнтованого суто на зернове господарство, слугує фільварок з потужним шпихліром у селі Вербка Новоколятинівського ключа, що існував принаймні з 1737 р. Звідти позичали збіжжя селяни цілого ключа. У 1737-1738 рр. для потреб Вербського фільварку було докуплено трьох волів, а місцеві ковалі "наклали заліза" (підремонтували) на фільваркові плуги. У 1765 р. документи підтверджують існування у Вербці фільварку, який і надалі був невеликим. На таку думку наводять розміри річної платні місцевого фільваркового адміністратора – 100 злотих. Наприкінці 1770-х рр. тут (як і повсюди в маєтках) почали більше уваги приділяти тваринництву. Про кількість фільваркового поголів'я у цей період даних немає, однак відомо, що до штату вербської фільваркової челяді у 1779-1780 рр. входили 3 парубки "від волів", 2 погоничі худоби, пастух, 2 свинарі, телятник, фільваркова господиня [27, 2-3].

Очевидно, не кожен фільварок був придатним для розвитку тваринництва, оскільки до 1789 р. у Вербці ця галузь була ліквідована. Про це свідчить тогорічний інвентарний опис місцевого фільварку, а саме мінімально необхідна для ведення зернового господарства кількість приміщень – дерев'яна фільваркова будівля під соломною ("резиденція адміністратора") й шпихлір, обшитий снопами. Про фільваркову обору та інші секції, огорожені часток коло, не згадується [25, 39, 44-45]. Важко погодитися із твердженням В.Маркіної про те, що стан одного із описаних нею фільварків (1767 р.), який "складався з житла адміністратора, двох комор і приміщення для худоби", свідчив про "відсутність тут поміщицького господарства" [23, 53]. Доречніше було б говорити про його вузькопрофільний характер.

Станом на 1789 р. угіддя Вербського фільварку налічували 603 морги, з яких безпосередньо фільварковий комплекс з городами займав 7 (1,2%), орні землі – 249 (41,3%), луки – 270 (44,8%), вигони й пасовища – 62 (10,4%), придатні під поля зарості – 13 моргів (2,3%) [28, 3-4]. Принаймні до 1795 р. його профіль не змінювали [29, 3].

У 1745 р. інвентарний опис Новоколятинівського ключа зафіксував новостворений широкопрофільний п'ятисекційний фільварок у містечку Дяківці. Тоді будинок для адміністратора цього фільварку був "недокінчений, без печі, але з вікнами". Поруч знаходилися склад (alkierz) та ізба-пекарня. Інші 4 секції цього комплексу складала: 1) гумно; 2) волівня; 3) шпихлір (на 6 засіків); 4) стайня та обора. Це був тип фільварку із внутрішнім водозабезпеченням – посеред його подвір'я знаходилася криниця-журавель. За стахих пошестей в маєтках це давало певні переваги – була можливість ізоляції фільваркового поголів'я від контакту з громадською худобою в місцях її напування. Неподалік Дяковецького фільварку розташувалися корчма, винниця та млинок [17, 89]. Через часте виорендування цього маєтку Дяковецький фільварок у 1750 – 60-х рр. фактично зник зі сторінок господарської документації.

Відомо, що у 1779 – 1783 рр. він зберігав свій статус широкопрофільного [27, 2-4; 30, 49].

На кінець 50-х – першу половину 60-х років припадає створення М.Жевуським ще двох фільварків на Поділлі. У 1760 р., у зв'язку із передачею ним сіл Думенки (92 двори) й Гулі (20 дворів) Новоколятинівського ключа "в трирічну посесію" брацлавському ловчому Пйотрові Войні, вперше згадується широкопрофільний (зерновотваринницького спрямування) п'ятисекційний фільварок в Думенках. Тоді ґрунти цього фільварку налічували: 5 ланів (один з яких – "великий"), 8 ланків, 2 нивки, 4 сіножаті (на 180 косарів), 4 двірські городи, 1 пасіку [17, 53]. У 1765 р. річний солярій адміністратора Думенківського фільварку становив 120, а провентового писаря – 100 злотих. Надалі широкопрофільним знаходимо цей фільварок наприкінці 70-х років [27, 3].

Однак його не минула господарська криза 1780-х рр. У інвентарному описі 1789 р. він вже фігурує як "старий, з прибудовами, без жодної огорожі". З-поміж господарських будівель згадуються шпихлір, гумно зі стодолю та обора для худоби. Значні площі фільваркових угідь, зайняті в Думенках під орні ґрунти – 348 моргів (67,3%), свідчать про переважання тут зернового господарства. Більшість його продукції переробляла "незаїзна корчма й винниця на 3 котли, де орендар жене горілку", що знаходилася поруч із фільварком. Цікаво, що за 30 років у Думенках і Гулях кількість селянських господарств майже не змінилася – вона становила відповідно 85 й 18 дворів (з них 36,5 % становили "тяглові") [31, 1-5; 32, 77].

Кожен з подільських фільварків М. Жевуського налічував певну кількість інвентаря, основу якого складав орний реманент – плуги та борони. За його станом наказувалося, "докладаючи старань", стежити фільварковому адміністраторові [33, 128]. У фільварковому господарстві дотримувалися золотого правила господарювання – "уникати грошових видатків", тому кожен предмет, за який треба було платити, набував у шляхтича особливої вартості. З огляду на це, при проведенні інвентарних описів завжди першочергово враховували залізні знаряддя й деталі до них – через їхню велику цінність, тоді як дерев'яні знаряддя часто навіть не брали до уваги. Залізними в орному фільварковому реманенті були лише окремі частини – у плуга чересло, наральник, леміш (не завжди), стик, у борін – зуби [34, 30].

В цілому ж кількість орних знарядь на фільварках була мінімальною. Це пояснюється використанням при обробітку панської землі здебільшого сільськогосподарських знарядь (також і волів), які належали селянським господарствам [35, 21].

Отже, упродовж XVIII ст. в Подільському воєводстві Речі Посполитої побутували (згідно з їх функціональним призначенням) вузько- та широкопрофільні фільварки. При цьому більш поширеними були вузькопрофільні (зернового спрямування). З огляду на внутрішнє планування, фільварки поділялися на моно- та полісекційні. Їхня кількість у маєтках Жевуських поступово зростала.

При цьому більшість з них, попри деякі перебудови, зберігала свій первісний профіль.

1. Крикун М. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV-XVIII ст. Кордони воєводств у світлі джерел. – К., 1993.
2. Про нього: Palkij H. Rzewuski Michal Jozef h. Krzywdca // Polski Słownik Biograficzny / Red. S. Kieniewicz. - Wrocław; Warszawa; Krakow, 1992. – Т. XXXIV / 1. – Zesz. 140.
3. Про структуру подільських маєтків М. Жевуського, як і склад у них маєткової адміністрації та її функції: Овсінський Ю. Фільваркова адміністрація подільсько-волинських маєтків Міхала Жевуського в 40-70-х роках XVIII ст. // Вісник Львівського ун-ту. Серія історична. – Львів, 2002. – Вип. 37. – Част. 1.
4. ЦДАУЛ України у Львові (Далі – ЦДАУЛ). – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр. 796-805, 820-821, 823-829, 831-832, 839, 864-865, 931, 934-940, 1029-1030, 1318, 1323, 1340, 1349-1350, 1747.
5. ЦДАУЛ. – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр. 1281, 1532, 1615, 1619-1621.
6. ЦДАУЛ. – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр. 1067-1068, 1072-1073.
7. ЦДАУЛ. – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр. 1231, 1246, 1277, 1312-1315, 1319-1322, 1324, 1328, 1332-1333, 1336-1338, 1347-1348, 1351-1352, 1440-1442, 1447, 1449-1451, 1453-1454, 2219.
8. Зокрема остання: Овсінський Ю. Застосування нетрадиційної тягової сили у фільварках Подільського та півдня Волинського воєводств Речі Посполитої у 40-70-х роках XVIII ст. // Гуржійські історичні читання. Збірник наукових праць, присвячених члену-кореспонденту АН УРСР І.О.Гуржійцю / За ред. В.А. Смоля, А.І.Кузьмінського. – Черкаси, 2007.
9. Овсінський Ю. Фільваркове господарство Речі Посполитої XVIII ст. в оцінці польської історіографії // Проблеми слов'язознавства. Вип. 55. / Відп. ред. В.П. Чорний. – Львів, 2005.
10. ЦДАУЛ. – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр. 865.
11. Serczyk W.A. Gospodarstwo magnackie w wojewodztwie Podolskim w drugiej połowie XVIII wieku. – Wrocław, Warszawa, Krakow, 1965.
12. ЦДАУЛ. – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр. 1073.
13. ЦДАУЛ. – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр. 1068.
14. ЦДАУЛ. – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр. 1808.
15. ЦДАУЛ. – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр. 825.
16. ЦДАУЛ. – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр. 798.
17. ЦДАУЛ. – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр. 831.
18. Якубський В.А. Проблемы аграрной истории позднесредневековой Польши. – Ленинград, 1975.
19. ЦДАУЛ. – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр. 827.
20. ЦДАУЛ. – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр. 1029.
21. ЦДАУЛ. – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр. 934.
22. ЦДАУЛ. – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр. 955.
23. Маркина В.А. Магнатское поместье Правобережной Украины второй пол. XVIII века (Социально-экономическое развитие). – К., 1961.
24. ЦДАУЛ. – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр. 1823.
25. ЦДАУЛ. – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр. 832.
26. ЦДАУЛ. – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр. 839.
27. ЦДАУЛ. – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр. 1346.
28. ЦДАУЛ. – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр. 835.
29. ЦДАУЛ. – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр. 1348.
30. ЦДАУЛ. – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр. 1765.
31. ЦДАУЛ. – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр. 834.
32. ЦДАУЛ. – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр. 1827.
33. ЦДАУЛ. – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр. 1067.
34. Kula W. Teoria ekonomiczna ustroju feudalnego. – Warszawa, 1983.
35. ЦДАУЛ. – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр. 802.